

# לשאלת מיקום הרובע היהודי ובית הכנסת בירושלים בתקופה הממלוכית



## מבוא

בית כנסת הרמב"ן לאחר חידושו



במאמר זה אני מבקש להעלות מחדש על סדר היום את שאלת קדמותו של בית הכנסת שברובע היהודי בעיר העתיקה בירושלים המכונה בית כנסת הרמב"ן. כידוע כיום מקובלת במחקר הדעה שבית הכנסת הקדום של ירושלים לאחר התקופה הצלבנית היה על הר ציון, ואילו ייחוסו של בית הכנסת שברובע היהודי לרמב"ן, הוא טעות שהשתרשה.<sup>1</sup> הראשון שהעלה את האפשרות שבית הכנסת המיוחס לרמב"ן איננו בית הכנסת הקדום של ירושלים הממלוכית

ברצוני להודות לפרופ' איוון פרידמן על הערותיה המועילות.

1 ר' יזרעאל, 'לתולדות בית כנסת הרמב"ן בירושלים', א' שילר (עורך), ספר זאב וילנאי, ב, 'ירושלים תשמ"ז, עמ' 26-29; א' ריינר, 'זואיך? שהרי ירושלים לחוד וציון לחוד!': השכונה היהודית בירושלים לאחר התקופה הצלבנית, 'בן-ארצי, ' ברטל וא' ריינר (עורכים). נוף מולדתו: מחקרים בגיאוגרפיה של ארץ-ישראל ובתולדותיה, מוגשים ליהושע בן אריה, 'ירושלים תש"ס, עמ' 279-281. דעה זו נראתה גם לי כסבירה מאוד: מ' ארליך, 'ארץ-ישראל בסוף התקופה הצלבנית על פי תיאורו של בורכהרד מהר ציון', עבודת מוסמך, אוניברסיטת בראילון, תשנ"ג, עמ' 32.

היה שלמה דב גויטיין. במאמר מאלף שפרסם סמוך למלחמת השחרור הוא ניתח את פסקי הדין של בתי הדין המוסלמיים בעניין בית הכנסת של ירושלים שנהרס בשנת 1474, ושהיה באתרו של בית הכנסת המיוחס כיום לרמב"ן. באותה שנה דנו בתי הדין בירושלים ובקאהיר רצוא ושוב בסוגיית קדמותו של בית הכנסת. הפסק הסופי של בית הדין בקאהיר היה שבית הכנסת אכן עתיק, ולכן מותר ליהודים להשתמש בו לצורכי תפילה. בתגובה הרסו קנאים מוסלמים את בית הכנסת, והסלטאן הורה על הקמתו מחדש ונקט צעדים נגד מי שפגעו במבנה. אבן עוביה, אחד השופטים הירושלמים אשר פסקו נגד זכויות היהודים במבנה, ושחייבו את ההריסה, כתב שהיהודים עצמם טענו כי בית הכנסת נבנה כשבעים-שמונים שנים מוקדם יותר, ולכן על פי הודאתם שלהם הוא בניין 'חדש' שאין לו היתר. על סמך דברים אלה הציע גויטיין שבית הכנסת שבנה הרמב"ן בשנת 1267 עמד מחוץ לעיר, ושרק סביב שנת 1400 נבנו בית הכנסת והרובע היהודי במקומם הידוע כיום.<sup>2</sup>

בעשרות השנים האחרונות קנתה לה שביתה הדעה שבית הכנסת הקדום של קהילת ירושלים לאחר התקופה הצלבנית היה על הר ציון, ושגם הרובע היהודי היה שם בעת ההיא. במשך שנים עברה דעה זו בעיקר כתורה שבעל-פה. אלחנן ריינר העלה אותה על הכתב בקיצור רב בשנת תשמ"א.<sup>3</sup> בשנת תשמ"ד פרסם אברהם דוד איגרת שמתארת מצב קשה של יהודי ירושלים, ועל סמך דבריו של ריינר הוא הציע שמדובר באיגרת שעסקה בקשיי היהודים בירושלים סביב שנת 1400, כאשר נאלצו לנטוש את שכונתם שעל הר ציון ולעבור לאזור שבו מצוי הרובע היהודי כיום.<sup>4</sup> מאוחר יותר הרחיב בנדון רמי יזרעאל, אולם רק לפני פחות מעשור הוצגה דעה זו בפירוט, שוב על ידי ריינר, והפכה למשנה סדורה.<sup>5</sup> היא נסמכת בעיקר על דברי הצליין יעקב מוורונה (1335) ועל תיאורו של ר' אשתורי הפרחי (1314-1321), שדבריהם יידונו להלן בהרחבה. על פי דעה זו התיישבו היהודים ברובע היהודי באתרו הנוכחי רק סביב שנת 1400. אולם המחקרים הללו לא התייחסו לתעודות הר הבית, אשר החלו להתפרסם לפני כשלושים שנים, ושביניהן תעודות העוסקות ביהודים, ברכוש יהודי וברובע היהודי החל מסוף המאה הארבע-עשרה.<sup>6</sup> כפי שיתבהר להלן, שילוב של מידע מתעודות אלה ושל קריאה מחודשת של טקסטים הידועים מכבר, מביא למסקנות שונות מאוד מאלה המקובלות כיום במחקר.

2 ש"ד גויטיין, 'ספרו של אבן עוביה על הריסת בית הכנסת היהודי בשנת 1474', ציון, יג-יד (תש"ח-תש"ט), עמ' 20-21 והערה 16 שם. לאחרונה פרסם לוז מחקר שדן בהיבטים שלטוניים, מנהליים וחברתיים לאור השתלשלות פרשה זו, אך הוא לא עסק בסוגיות הנדונות במאמר זה. ראו: נ' לוז, 'הזירה הציבורית בירושלים הממלוכית והשתקפותה בפרשת בית הכנסת היהודי', המזרח החדש, מד (תשס"ד), עמ' 127-142.

3 א' ריינר, 'יהודי ירושלים', א' כהן (עורך), שלטון הממלוכים והעות'מאנים (1260-1804) (ההיסטוריה של ארץ-ישראל, ז), ירושלים תשמ"א, עמ' 80.

4 א' דוד, 'מקורות חדשים לתולדות היישוב היהודי בארץ-ישראל בימי הביניים', א' שילר (עורך), ספר זאת וילנאי, א, ירושלים תשמ"ד, עמ' 289-291. לאחרונה פורסמה איגרת זו בשנית: א' דוד, שאלו שלום ירושלים, תל-אביב תשס"ג, עמ' 63-66.

5 ריינר (לעיל, הערה 1), עמ' 279-321.

6 ד' ליטל, 'תעודות מתוך אוסף הר הבית הנוגעות ליהודים בירושלים בשלהי המאה ה-14', ד' דרווי (עורך), ארץ-ישראל בתקופה הממלוכית, ירושלים תשנ"ג, עמ' 189-219.



בית כנסת הרמב"ן  
סמוך לאחר מלחמת  
ששת הימים

## הרמב"ן ובית הכנסת הקדום של ירושלים

בשנת 1267 הגיע הרמב"ן לירושלים. את רשמיו ממצב העיר תיאר באיגרת מפורסמת ששלח לבנו, ובין השאר כתב: 'ומצאנו בית הרב בנוי בעמודי שיש וכיפה ולקחנו אותה לבית כנסת, כי העיר הפקר וכל הרוצה לזכות בחורבות זוכה'.<sup>7</sup> 260 שנים מאוחר יותר כתב מחבר אלמוני: 'ויש בירושלים בית כנסת קדמון מיוחס להרמב"ן ז"ל. ויש בה עמודים של אבני שיש. ומתפללים בה תמיד'.<sup>8</sup> זהו המקור הקדום ביותר שקושר במפורש בין הרמב"ן לבית הכנסת העתיק של קהילת ירושלים הידוע היום בשם בית כנסת הרמב"ן, ושלא שימש את היהודים משנת 1586 עד 1967. יזרעאל כבר עמד על הסייג שבדברי הכותב: הוא שם לב שהכותב ציין בפירוש שבית הכנסת רק מיוחס לרמב"ן, אולם ככל הנראה לא היה בטוח בכך.<sup>9</sup> מאוחר יותר, בעיקר במאה התשע-עשרה, הפכה מסורת זו למקובלת על הכול.<sup>10</sup>

## מקורות יהודיים

רק במקור יהודי אחד תוארו בית הכנסת והשכונה היהודית, אולי על הר ציון – בספרו של אשתורי הפרחי 'כפתור ופרח', שנכתב בעשור השני של המאה הארבע-עשרה. אגב דיון בחיובי מעשר שני בימיו הוא תהה מה דינם של תושבי ירושלים בעניין זה:

נמצא אם כן שבזמן הזה המפריש מעשר שני בירושלים צריך להוליכו לים המלח או מפרר וזורה לרוח, וזה דעל כרחיה צריך לקרוא לו שם, ואחר שקרא לו שם מעשר שני נתקדש ונאסר אם לא כפדיון או כחילול, והוא אינו יכול לפדותו שם ולא לחללו שם, אם כן הוצרך להפרישו משאר הפירות שלו ואחר כן לאבדו במקום נקי. האמנם מסתברא שיש ליושבי ירושלים כפי מה שאנו רואים בזה העת הקל מטורח הוצאת הפירות למקום

7 ב"ז קדר, 'יהודי ירושלים 1187-1267 וחלקו של הרמב"ן בשיקום קהילתם', הנ"ל (עורך), פרקים בתולדות ירושלים בימי הביניים, ירושלים תשל"ט, עמ' 135.

8 א"מ לונץ, 'אגרת (יחוס האבות) לאלמוני, הרצ"ו', המעמר, ג (תר"ף), עמ' 213.

9 יזרעאל (לעיל, הערה 1), עמ' 32.

10 'שווארץ, ספר תבואות הארץ, ב, ירושלים תר"ס, עמ' תסה-תסט.

רחוק. ואיך? שהרי ירושלים לחוד וציון לחוד [...] וכתוב בספר דברי הימים א' 'זיעש לו בתים בעיר דוד ויכן מקום לארון האלוהים ויט לו אוהל', הרי שזה האוהל הוא בציון. והנך רואה כי עוד היום האוהל הזה עומד קיים כתחילת הווייתו והוא בכיפה, וכנגד הר המוריה לדרום והכל קורין לו היכל דוד. ולפניו, לצפון מערבו רחוב, אין ספק שהוא מציון. וזה קרוב מאוד אל בית הכנסת שהיא היום שם ואל השכונה. ואם כן, נקל הוא להם להוליך שם פירותיהם, וכבר יצאו מירושלים, ויתקנום שם [...] ואולי בית הכנסת והשכונה, הכל בציון? אבל מה נעשה היום שהרי דרכי ציון אבלות ומסילות ירושלים שוממות ולא ניכר גדריהם בכירור שהיום תראה העיר גבוהה מהר המוריה, וכל שכך בית הכנסת והשכונה.<sup>11</sup>

אשתורי הפרחי התחבט בשאלה מה דין מעשר שני בירושלים בימיו: מאחר שלא ניתן לאכלו בטהרה, יש להשמידו. הוא מצא לכך פתרון שנראה לו קל לביצוע: להוציא את פרות מעשר שני שבירושלים לציון טרם הפרשת המעשרות, 'שהרי ירושלים לחוד וציון לחוד', כלומר אין דין ירושלים כדין ציון, ולכן היה טעם בהוצאת המעשר השני מירושלים לציון. ברור גם למה זה 'הקל מטורח' כדבריו, שכן: 'וזה קרוב מאוד [ההדגשה שלי] אל בית הכנסת שהיא היום שם ואל השכונה'. כלומר מאחר שמדובר בשני מקומות קרובים מאוד זה לזה, אין תושבי ירושלים צריכים לטרוח הרבה בכאם לתקן פרותיהם. בסיפא של דבריו הקשה אשתורי הפרחי שמא בית הכנסת והשכונה גם הם בציון, ונותר בצריך עיון. מכל האמור לעיל נובע בכירור שלא ניתן להוכיח מדברי אשתורי הפרחי אלא שהשכונה ובית הכנסת היו קרובים מאוד אל היכל דוד.

כאמור, ההצעה שהשכונה היהודית הייתה על הר ציון היא חדשה למדי. אברהם משה לונץ, שההדיר את ספרו של אשתורי הפרחי, לא ניסה לאמוד במדויק את המרחק המתואר בטקסט כ'קרוב מאוד'. בהערה על המשפט המדובר הוא כתב: 'ר"ל [רוצה לומר] שכונת היהודים הנקראת עד היום חראט [כך במקור] אל יהוד [רובע היהודים]'.<sup>12</sup> זו לעניות דעתי הבנה סבירה של דברי החכם בן המאה הארבע-עשרה. כדי לבסס את ההנחה שהשכונה היהודית הנזכרת בטקסט הייתה קרובה אל היכל דוד יותר מאשר הרובע היהודי בן זמננו יש להבין את דברי אשתורי הפרחי 'וזה קרוב מאוד [ההדגשה שלי, מ"א] אל בית הכנסת שהיא היום שם ואל השכונה' במובן של עשרות מטרים ולא של מאות מטרים. לא ברור על סמך מה יכול חוקר בן זמננו לדייק עד כדי כך בלשון מחבר בן המאה הארבע-עשרה. אך דומה שדבריו של לונץ, בלי לקבוע אם צדק בהכנתו אם לאו, מעידים בכירור שניתן להבין גם כי מדובר במאות מטרים ולא דווקא בעשרות מטרים.

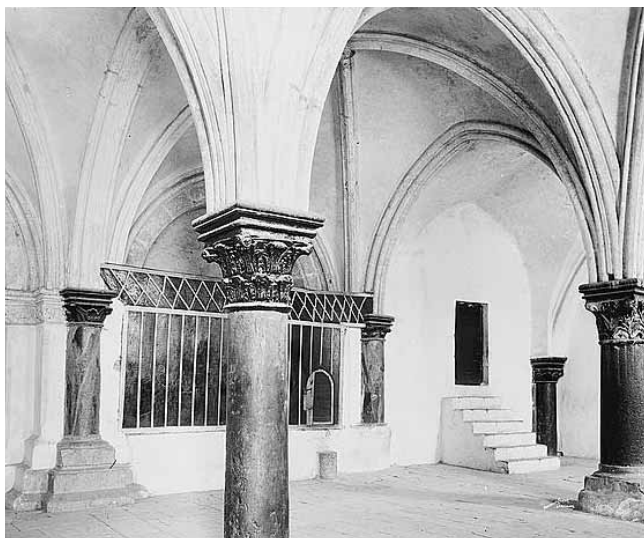
ריינר הציע ש'ציון' שעל אודותיה כתב אשתורי הפרחי אינה אזור גאוגרפי אלא הקומה התחתונה של חדר הסעודה האחרונה, זה שנקרא בפי יהודי הזמן היכל דוד ובפי הנוצרים קבר דוד.<sup>13</sup> לדבריו העדיפו יהודי ירושלים להתעלם מהמסורת הנוצרית על אודות קברי דוד ושאר מלכי יהודה. תחילה הם טענו שמקום הקברים אינו ידוע, ומאוחר יותר כינו אותם לא קברי בית דוד, אלא היכל דוד, כלומר

11 אשתורי הפרחי, כפתור ופרח, ב, מהדורת א"מ לונץ, ירושלים תרנ"ט, עמ' תקנט-תקס.

12 שם, עמ' תקנט, הערה 3.

13 ריינר (לעיל, הערה 1), עמ' 281. ברצוני להטעים שהמחקר כאן יוצא מהנחה שאכן הנוצרים זיהו במאה השלוש-עשרה והארבע-עשרה את קברי דוד, שלמה ושאר מלכי יהודה באתר המזוהה כיום כקבר דוד. הנחה זו רחוקה מודאיות וטעונה הוכחה, שכן לפי ההבנה הפשוטה של דברי יעקב מוורונה, לא זה היה המצב. עם זאת לא זה מוקד הדיון כאן, ואני עוסק בסוגיה זו במאמר אחר, שאני מקווה לפרסם בקרוב.

המקום שבו שכן ארון הברית טרם הקמת המקדש.<sup>14</sup> בסופו של דבר, טען ריינר, הפנימו גם הנוצרים את הזיהוי הכפול, כפי שמעידים דברי הנזיר פליקס פברי מסוף המאה החמש-עשרה.<sup>15</sup> אולם דומה שהצעה זו אינה עולה בקנה אחד עם המקורות. ריינר סבר שניתן לסמוך את הצעתו על שני תיאורים



מסוף המאה השלוש-עשרה או מתחילת המאה הארבע-עשרה המכונים 'אלה מסעות' ו'תוצאות ארץ-ישראל'. לעניות דעתי הצעה זו אינה עולה בקנה אחד עם ההבנה הפשוטה של המקורות הללו, שבשניהם נכתב:

למעלה ממעיין השילוח בהר שם [1] מצודת ציון ושם [2] קברי המלכים ושם [3] בניין ישן קוראים אותו 'היכל דוד' |ההדגשות והמספור שלי|, מכוון כנגד המקדש, מדליקים שם נרות לקדושת המקום. אומרים שהוא בניין דוד, הוא המקום אשר היה שם ארון האלוהים משהביאו דוד לביתו עד שיבנה הבית. וקרוב משם מגדל דוד והבניין אבנים גדולות מאוד, ניכר כי הוא בניין קדמון והנה הוא עכשיו בתוך ירושלים.<sup>16</sup>

ובתיאור מהמאה החמש-עשרה נכתב:

וסמוך לירושלים: [1] ציון, שם היכל דוד המע"ה |המלך עליו השלום| שהיה הארון מונח בו, קצתו קיים. [2] שם קבורים מלכי בית דוד במערה בבנין נאה ומפואר |ההדגשות והמספור שלי|. <sup>17</sup>

חדר 'הסעודה האחרונה' בתצלום משנות העשרים של המאה העשרים

פשוטם של דברים הוא שאין קברי המלכים זהים להיכל דוד. לא זו בלבד ששני האתרים מוזכרים בפירוש, אלא שהכותבים הבחינו ביניהם, במיוחד המחבר המאוחר, שכתב שהיכל דוד קצתו קיים, כלומר היה הרוס בימיו, ואילו קברי מלכי בית דוד היו בבניין נאה ומפואר. יש להדגיש שגם ב'אלה מסעות' וגם ב'תוצאות ארץ-ישראל' תואר היכל דוד כבניין ישן. זו נקודה חשובה, שכן מקובל כיום שחדר הסעודה האחרונה הוא אחד הבניינים המאוחרים ביותר ששרדו מירושלים הצלבנית. בין אם הוא נבנה בשנות השמונים של המאה השתים-עשרה, כדעת המקדימים את בנייתו, או במהלך השלטון הפרנקי בירושלים בשנים 1229-1244, כדעת המאחרים, התיאור של בניין נאה ומפואר הלם אותו במאה השלוש-עשרה הרבה יותר מאשר התיאור כבניין ישן.<sup>18</sup>

ניתן לפרש בדוחק שאף על פי שבשלושת החיבורים האלה מתוארים לכאורה מבנים שונים (מצודת ציון, קברי המלכים, בניין ישן שקוראים לו היכל דוד), מדובר בשתי קומותיו של אותו המבנה. אך

14 שם, עמ' 288-292.

15 שם, עמ' 318-319. וראו להלן, הערה 46.

16 ש' אסף, מקורות ומחקרים בתולדות ישראל, ירושלים תש"ו, עמ' 79; 'אלה מסעות' נדפס בתוך א"ה גרינהוט (מהדיר), מסעות בנימין מטודלה, ירושלים תרס"ג, עמ' 148.

17 לונץ (לעיל, הערה 8).

18 A.J. Boas, *Crusader Archaeology: The Material Culture of the Latin East*, London 1999, p. 129; J. Folda, *The Art of the Crusaders in the Holy Land 1098-1187*, Cambridge 1995, pp. 469-471

דומה שאין מקום לטענה שהמקורות הנוצריים תומכים בהשערה שהיכל דוד וקברי בית דוד היו באתר קבר דוד כפי שהוא מוכר היום.

התעודה שפרסם דוד, ושהוזכרה לעיל, מעידה כאמור לדברי המהדיר שהיהודים נטשו את שכונתם על הר ציון סמוך לשנת 1400.<sup>19</sup> בראש הדברים יש להטעים שמדובר באיגרת אנונימית: אין איש יודע מי כתב אותה ולמי נשלחה, וגם המועד המדויק שבו נשלחה אינו ידוע. לאמתו של דבר אין נזכרת בה נטישה של שכונה יהודית על הר ציון או בכל מקום אחר, אלא שדוד סבר שהכתוב בה על אודות קשיים מקשיים שונים שהיו נחלת יהודי ירושלים וארץ-ישראל, מתאים מאוד לתהליך שהציע ריינר. לפיכך ראוי להדגיש: יהודים חשו את נחת זרועם של מוסלמים ושל נוצרים בירושלים ובהר ציון – בהנחה שאין מדובר במקום אחד ששמו נכפל בכתובים לצורכי מליצה – יותר מפעם אחת, גם במאה הארבע-עשרה וגם במאה החמש-עשרה; ומאחר שאין מדובר באיגרת בנטישת שכונה ובית כנסת, דומה שהמסקנה שהיא מאשרת את התאוריה של ריינר היא מרחיקת לכת ואין לה יסוד של ממש.

## מקורות נוצריים

בשנת תשכ"ה פרסם מיקאל איש-שלום את ספרו רחב היריעה 'מסעי נוצרים לארץ-ישראל'.<sup>20</sup> חיבור זה נועד לרכז תיאורים של היישוב היהודי בארץ-ישראל בכתבי צליינים לאורך הדורות. יתרונו הגדול בהיקף העצום של המקורות שתרגם לעברית, ושהפך נגישים לקוראים ישראלים, וחסרונו בכך שעסק אך ורק בתיאורים הנוגעים ליהודים, ועל כן לא נכללו בספר תיאורים של נוסעים חשובים אשר לא הזכירו יהודים. מחמת היקף החומר הסתפק איש-שלום בציטוטים קצרים ותמציתיים, לעתים שורות אחדות או אפילו שורה אחת.

בין השאר תרגם איש-שלום מדבריו של הנזיר יעקב מוורונה, אשר ביקר בארץ-ישראל בשנת 1335. בתיאור הדרך מהר ציון לכנסיית הקבר הקדוש כתב: 'ברדתך מהר ציון במרחק כשני מטחווי אבן, בדרך לקבר, באזור או במקום אשר היהודים דרים כעת, נמצא בית כייפא'.<sup>21</sup> כיוון שבמקרה זה מוזכרים יהודים רק בראשית המשפט, לא תרגם איש-שלום אפילו את סופו, שבו מתוארים שני עמודים שניצבו בתוך בית כייפא. הוא גם לא תרגם את תיאור הר ציון שכתב נזיר זה, שכן לא עסק ביהודים בני זמנו. ברם תיאור זה מאיר עיניים.<sup>22</sup> בראש הספר כתב המחבר מעין תוכן עניינים שבו פירט את האתרים המתוארים בהמשך, ובחלק שבו מפורטים אתרי הר ציון, לא נזכר בית כייפא.<sup>23</sup> בהמשך מופיע תיאור ארוך ומפורט של הר ציון, והוא מתואר בפירוט חרב ונטוש, ללא רמז וללא סימן לקיומה של שכונה על ההר, לא של יהודים ולא של בני דת אחרת. אזור המגורים של היהודים

19 ראו לעיל, הערה 4.

20 מ' איש-שלום, מסעי נוצרים לארץ-ישראל, תל-אביב תשכ"ה.

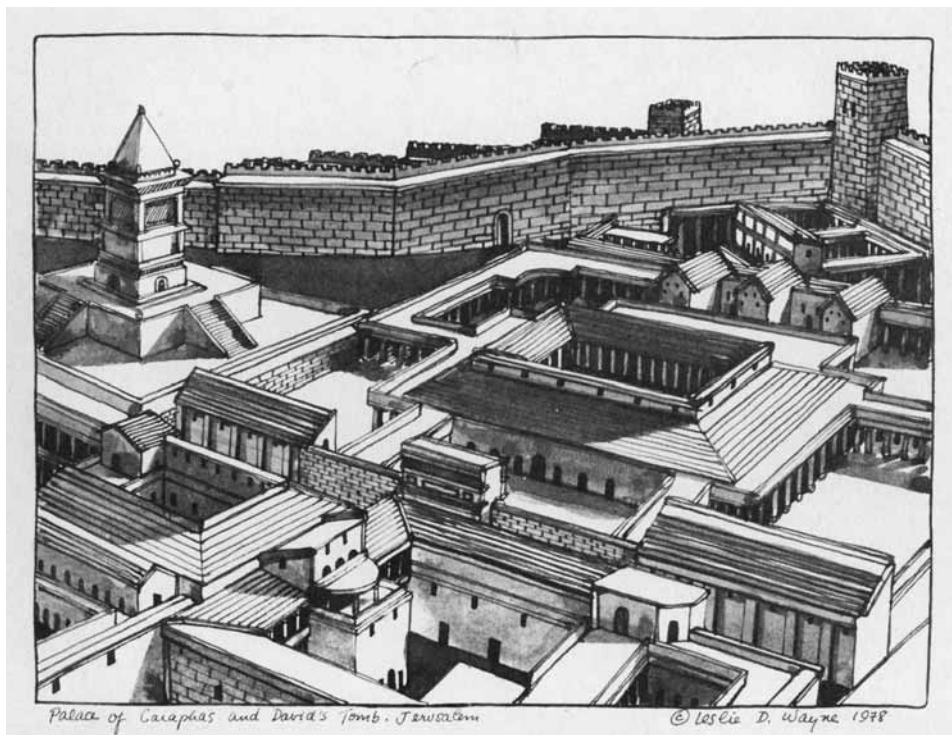
21 שם, עמ' 228.

22 R. Röhricht, 'Le pèlerinage du moine augustin Jacques de Vérone (1335)', *ROL*, 3 (1895), pp. 193-197

23 שם, עמ' 165.



בית כייפא ו'קבר  
דוד/ באיור על פי  
דגם ירושלים של  
אבי-יונה. רישום של  
לזלי ויין, 1978  
(באדיבות יהודה אחי-מרים,  
ירושלים)



מוזכר בהמשך, אגב תיאור הדרך מהר ציון לכנסיית הקבר הקדוש.<sup>24</sup> מחמת אורך התיאור אסתפק להלן בציטוט כמה קטעים המעידים לדעתי בכירור שלא הייתה בהר ציון שכונה יהודית בעת ביקורו של הנזיר יעקב מוורונה.

Incipiamus ergo primo a Monte Syon in quo sanctissimo monte multa ostenduntur venerabilia. Iste mons Syon est ab uno capite civitatis Iherusalem, et antiquitus erat ibi fortissimum castrum, quia ab oriente, meridie et occidente habet valles magnas, sed ab aquilone versus civitatem habebat muros et turres fortissimas et fossata magna, sed ad presens ascendere illum montem homini cristiano est magne admiracionis, quia super montem Syon est solum cenaculum Domini, et prope cenaculum Domini ad jactum unius lapidis, est una capella Armeniorum cum uno loco satis parvo, ubi stant IIII<sup>or</sup> calogeri Armeni; omnia autem edificia tocius montis Syon et intra et circumcirca sunt dirupta et non habitantur, sed sunt vinee et aggeres lapidum et muri fracti et devociones, quas per ordinem percunctabo.<sup>25</sup>

(נתחיל אם כן בהר ציון. בהר קדוש מאוד זה רואים הרבה אתרים מקודשים. הר ציון זה נמצא באחד מקצות ירושלים, ובזמן העתיק היה שם מבצר חזק מאוד, מאחר שממזרח, מדרום וממערב לו יש גאיות גדולים, בעור בצדו הצפוני, לכיוון העיר, היו חומות ומגדלים חזקים מאוד וחפיר גדול.

24 שם, עמ' 206.

25 שם, עמ' 193.

אולם עתה העפלה להר זה מעוררת באדם הנוצרי השתאות רבה, מאחר שכיום נמצא על הר ציון רק חדר סעודת האדון [cenaculum Domini], וליד חדר סעודת האדון, מרחק השלכת אבן משם, יש קפלה ארמנית וכן מקום קטן למדי שנמצאים בו ארבעה נזירים ארמנים. כל הבניינים בהר ציון, בו ובסביבתו, הרוסים ואינם מיושבים, אלא יש בהם גפנים וטרשים וחומות חרבות ומקומות קדושים שאותם נפקוד על פי סדר.)



חדר 'הסעודה  
האחרונה' בתצלום  
משנות השמונים של  
המאה העשרים  
(צילום: יהודה אחימרים)

Illud cenaculum est domus, que habet voltas duplicatas sive inferius et superius, et fuit una valde pulchra ecclesia, ut videtur ad vestigia, juxta cenaculum, sed est totaliter dirupta. O quam beatus locus est, ubi tanta fecit Christus! Et ibi missam celebravi in hoc cenaculo, de quo habui magnam consolationem.<sup>26</sup>

(חדר סעודה זה הוא בית שיש בו קשתות כפולות, כלומר תחתונות ועליונות, והוא היה כנסייה מפוארת ביותר, כפי שרואים מהשרידים הסמוכים לחדר הסעודה, אולם היא הרוסה לחלוטין. אהה מה מבורך מקום זה שכריסטוס פעל בו כה רבות. ושם, בחדר סעודה זה, ערכתי מיסה, שניחמה אותי מאוד.)

Post cenaculum, apud ruinas ecclesie antique, est unus locus, qui projectus, et ascenditur ibi per gradus XII. Ibidem, in die Penthecostes, apostolis omnibus congregatis in unum, Deus de celo misit eis Spiritum sanctum in specie ignis in lignis igneis;<sup>27</sup> illum locum sepissime visitavi, invocans Spiritum sanctum pro me et cunctis fidelibus.

26 שם, עמ' 194.  
27 מעשי השליחים ב, ג.



Post cenaculum similiter est volta per XV brachia a loco, ubi fuit datus Spiritus sanctus apostolis, que est fracta, ubi apparuit Cristus Thome, quum dixit: *Infer digitum tuum huc*, etc.,<sup>28</sup> et ibi demonstravit Thome et apostolis aliis quinque plagas corporis sui. Post cenaculum, prope muros ecclesie projecte et sepulcra regum Juda, quibus sepulti sunt pluris reges, videlicet rex David, rex Salomon, rex Roboam, rex Abias, rex Assa, rex Josaphat et plures alii reges, de qua progenie et stripe regali est virgo Maria, et ideo, cum mons Syon fuerit habitacio regum, ideo virgo Maria digne posuit habitaculum suum in monte Syon.<sup>29</sup>

(מאחורי חדר סעודת האדון, בסמוך לחורבות כנסייה עתיקה, נמצא מקום בולט אשר עולים אליו בשתיים-עשרה מדרגות. כשנהלו שם השליחים כאחד ביום החמישים [פנטקוסט] שלח אליהם אלוהים את רוח הקודש בדמות לשונות מתפרדות במראה אש. ביקרתי במקום מקודש זה לעתים קרובות, ובו ביקשתי רוח קודש בעבורי ובעבור כלל הנאמנים.

מאחורי חדר סעודת האדון, במרחק חמש-עשרה אמות מהמקום שבו ניתנה רוח הקודש לשליחים הקדושים, יש קשת הרוסה. שם הופיע ישו בפני תומא ואמר לו: 'שלח אצבעך הנה' וכו'. ושם הראה לתומא ולשליחים את חמשת פצעי גופו האחרים.

מאחורי חדר סעודת האדון, בסמוך לכותלי הכנסייה הבולטת, קברי מלכי יהודה שקבורים בהם מלכים רבים, כלומר המלך דוד, המלך שלמה, המלך רחבעם, המלך אביה, המלך אסא, המלך יהושפט ומלכים רבים אחרים. מרים הבתולה היא משושלת ומשורש מלכים אלה, ולכן, מאחר שהר ציון היה מושב המלכים, קבעה מרים הבתולה בכבוד את מעונה בהר ציון.)

Prope montem Syon veniendo de Syon usque castrum soldani, quod est a modico tempore edificatum, est ecclesia Beati Jacobi majoris, uterine fratris beati Johannis evangeliste, et in illo loco ab Herode Agrippa fuit decollatus, et ego vidi locum et sepiissime visitavi. Et illa ecclesia est pulcra et magna, et habitant ibi calogeri Armeni, veri cristiani; ego vidi ibi archiepiscopum Armeniorum et visitavi eum.<sup>30</sup>

(סמוך להר ציון, כשבאים מציון אל מבצר הסלטאן אשר נבנה לפני זמן קצר, נמצאת כנסיית יעקב הגדול אחיו של יוחנן האוונגליסט, ובמקום זה הוא נערף על ידי הורדוס אגריפה, ואני ראיתי מקום זה וביקרתי בו לעתים קרובות. וכנסייה זו היא גדולה ויפה, וגרים בה נזירים ארמנים נוצרים אמתיים. וראיתי שם את ארכיבישוף הארמנים וביקרתי אצלו.)

In altiori loco civitatis Jherusalem, juxta [castellum] quod nunc edificari fecit soldanus est mons Cyon, et vocabatur civitas David, et fuit ibi castrum inexpugnabile, quod nunc est totaliter destructum, sed apparent ejus ruine.<sup>31</sup>

(במקום גבוה בירושלים, ליד [המבצר] שכעת נבנה בפקודת הסלטאן, נמצא הר ציון, שנקרא גם עיר דוד, ושם היה מבצר בלתי ניתן לכיבוש שכעת הוא הרוס לחלוטין, אולם שרידיו נראים.)

28 הבשורה על פי יוחנן כ, כז.

29 רריכט (לעיל, הערה 22), עמ' 195-196.

30 שם, עמ' 196-197.

31 שם, עמ' 207.

תיאורו של יעקב מוורונה מדבר בעד עצמו. הנזיר סבב את הר ציון, ביקר באתרים שונים בו 'לעתים קרובות', תיאר אותו בפירוט כחרב ושומם, וציין כי לא מצא שם אדם זולת ארבעה ארמנים. ביקורו בהר באוגוסט 1335 קדם להקמת המנזר הפרנציסקני במקום. אמנם כבר במאי 1335 ניתן לפרנציסקנים אישור להקים מנזר על ההר, אולם העובדה שיעקב לא הזכיר אותם מעידה לכאורה שבעת ההיא עדיין לא היו שם נזירים.<sup>32</sup> יהודים התגוררו לדבריו לא הרחק משם, בדרך לכנסיית הקבר הקדוש. ההצעה הסבירה ביותר, אף כי לא ניתן להוכיחה מעבר לספק, היא שמדובר באזור הרובע היהודי בן זמננו. מכל מקום מדבריו של יעקב מוורונה על אודות מקום היהודים בימיו ניתן ללמוד שהוא לא התעלם מהם: כאשר חשב שאזכורם תורם להבנת תיאורו לא היסס להזכירם, כמו במקרה של בית כייפא. לפיכך הוא לא תיאר יהודים על הר ציון, כפי שלא תיאר אחרים על ההר, מסיבה פשוטה: כי זולת ארבעה ארמנים לא התגורר שם איש כאשר ביקר במקום בשנת 1335.

דבריו של יעקב מוורונה קיימים שני נתונים שצריכים להיות בסיס לכל דיון במקומה של שכונת היהודים בימיו: בית כייפא והאזור שבו גרו יהודים היו (1) בירידה מהר ציון (2) בדרך אל כנסיית הקבר הקדוש. משילוב שני נתונים אלה עולה שבית כייפא והשכונה היהודית היו ככל הנראה מצפון-מזרח לחדר הסעודה האחרונה. הם היו כנראה במרחק מסוים ממנו, שאילולא כן היו נכללים מן הסתם בתיאור אתרי ההר. האפשרות שבית כייפא זוהה בעת ההיא במקום שבו הוא מזוהה כיום, כלומר מול שער ציון העות'מאני, סבירותה נמוכה. שער ציון העות'מאני, בניגוד לשערים שהיו באזור בתקופות הצלבנית והאיובית, אינו בנוי ברחוב ראשי שנמצא בתוך העיר העתיקה ומוביל אל עבר הר ציון.<sup>33</sup> לכן טרם הקמת החומה העות'מאנית לא עברה במקום זה שום דרך, מן הסתם גם לא הדרך שנמשכה מציון לכנסיית הקבר, ואשר עברה בבית כייפא ובשכונת היהודים. קשה מאוד לאתר במקורות מן המאה השתים-עשרה עד החמש-עשרה את מיקומו המדויק של בית כייפא. הוא זוהה לפחות בשלושה אתרים שונים במרחב הר ציון. הראשון שהזכיר אותו היה האיגומן דניאל, שביקר בממלכה הצלבנית בשנים 1106-1107. נוסע זה תיאר את חצרו של כייפא בסמוך לכנסייה גדולה שנבנתה מעל המערה שבה התכחש פטרוס לישו שלוש פעמים. מקום זה היה לדבריו במזרח הר ציון, במורד לכיוון השילוח, שנמצא מדרום לציון.<sup>34</sup> יש להניח שמדובר בכנסייה שהייתה באתר כנסיית סנט פטרוס אין גליקנטו בת ימינו או קרוב מאוד אליה, בדרום-מזרח הר ציון. מקום זה לא יכול להיות בית כייפא שבטקסט של יעקב מוורונה, שכן אין הוא נמצא בדרך מהר ציון לכנסיית הקבר הקדוש.

הנוסע בורכהרד מהר ציון, אשר ביקר בהר ציון כיוכל שנים לפני יעקב מוורונה, הזכיר את בית כייפא אגב תיאור הליכתו מכנסיית יעקב הקדוש הארמנית אל הר ציון, כלומר מצפון-מערב למכלול הכנסייה המרכזית שעל הר ציון.<sup>35</sup> בתקופה זו עבר הרחוב ככל הנראה ממערב לשער ציון המורדני,

E. Castellani, *Catalogo dei Firmani ed altri documenti legali*, [Jerusalem] 1922, p. 5 32

A.J. Boas, *Jerusalem in the Time of the Crusades*, London 2001, pp. 56-57 33

י' רבא, ארץ-ישראל בתיאורי עולי רגל רוסים, ירושלים תשמ"ז, עמ' 48. 34

ארליך (לעיל, הערה 1), עמ' 130. 35



כנסיית סנט פטרוס  
אין גליקנטו בהר  
ציון והמדרגות  
המוליכות ממנה  
אל הגיא

במקום שבו ניצב בעבר שער בלקייר (belcayre) הצלבני.<sup>36</sup> רחוב זה הולם מאוד את תיאורו של אשתורי הפרחי על אודות רחוב מצפון-מערב להיכל דוד, שעל פי תיאורו היה ללא ספק בציון.<sup>37</sup> זו דרך המעפילה באופן מתון מחדר הסעודה האחרונה אל עבר הפינה הדרומית-מערבית של העיר העתיקה, ובשום אופן אין לתאר אותה כירידה. יעקב מוורונה, שהלך באותה הדרך ממש, מהר ציון לכנסייה הארמנית, תיאר את בית כייפא במקום אחר, בירידה לכיוון כנסיית הקבר הקדוש, כנראה במקום כלשהו בדרך מהר ציון לכנסיית הקבר בנתיבו של הקרדו (כיום רחוב חב"ד ורחוב היהודים). מקום אפשרי לזיהוי בית כייפא הוא דיר-א-זיתוניה שבדרום-מזרח הרובע הארמני.<sup>38</sup> מקום זה יוחס לכייפא על ידי מספר לא מבוטל של כותבים, אף כי הם לא זיהו בו את ביתו של כייפא. כך למשל כתב הארכימנדריט אגריפניי, שביקר בהר ציון בשנות השבעים של המאה הארבע-עשרה, שכיפא סטר לישו במקום שהוא במנזר ארמני. המהדיר הציע, והצעתו נראית סבירה, שמדובר בדיר-א-זיתוניה.<sup>39</sup> הנזיר סוזימה, שביקר במקום בשנת 1420, תיאר את בתי הכוהנים כייפא וחנן מחוץ לירושלים, בדרך מארמון פילטוס, שהוא גם ארמון האמיר, להר ציון. והוא הוסיף שבימיו התגוררו בבתי אלה סרצנים.<sup>40</sup> תיאור זה הולם לכאורה את תיאורו של בורכהרד מהר ציון, כלומר שבית כייפא היה בדרך מהמצודה אל הר ציון.

36 ד' בהט, 'הטופוגרפיה והממצא הארכיאולוגי – התקופה הצלבנית', 'י' פראוור וח' בן-שמאי (עורכים), ספר ירושלים: התקופה הצלבנית והאיובית 1099-1250, ירושלים תשנ"א, עמ' 78; בוועז (לעיל, הערה 33), עמ' 58-59.  
37 אשתורי הפרחי (לעיל, הערה 11).  
38 ז' וילנאי, אריאל: אנציקלופדיה ליריעת ארץ-ישראל, תל-אביב תש"ם, טורים 7256-7261 ומפה בטור 7250.  
39 רבא (לעיל, הערה 34), עמ' 84-85.  
40 שם, עמ' 102.

מכל התיאורים האלה עולות שתי מסקנות: ביתו של כייפא זוהה בימי הביניים במגוון אתרים באזור הר ציון, והעיקריים שבהם היו שלושה: בדרך מהמצודה אל הר ציון דרך שער בלקייר, במורד הר ציון לכיוון השילוח ובמזרח הרובע הארמני, לא רחוק מהרובע היהודי; לעומת זאת אין ראיה לכך שמישהו זיהה אותו במקום שבו הוא מזוהה כיום, מול שער ציון העות'מאני. אין הדבר מפתיע כלל, שכן גם אם חומות ירושלים ושעריה היו חרבים בעת ההיא, מן הסתם הרחובות שעברו דרכם טרם חורבנם במאה השלוש-עשרה, המשיכו להתקיים. מסתבר אפוא שבית כייפא זוהה בזיקה מסוימת למערכת הדרכים אל ההר וממנו שהייתה קיימת בעת ההיא, כלומר בדרך שהתחברה לרחוב שמוביל למצודה או בדרך שהוליכה מקבר דוד אל אזור הרובע היהודי. לאור כל זאת אין לקבל את המסקנה שיעקב מוורונה תיאר את שכונת היהודים באזור זה או ממערב לו.<sup>41</sup> אילו עשה כן, היה מתאר את שכונת היהודים בדרך לגיא בן-הינום ולא בדרך לכנסיית הקבר.

ריינר הסביר כי יש לפרש את דבריו של יעקב מוורונה שאזור מגורי היהודים היה 'בירידה מהר ציון' שלא כפשוטם. לדבריו הר ציון שימש כינוי לחדר הסעודה האחרונה, שתואר בסמוך, ולא להר עצמו, ולכן מקום השכונה המתוארת היה כ־60 מ' מבניין זה.<sup>42</sup> אולם אין להצעה זו כל אחיזה בטקסט. כאמור יעקב מוורונה תיאר בקפידה ובפירוט את הר ציון כולו, ולא רק את כנסיית ציון: את בית כייפא ואת אזור ההתיישבות היהודית הוא תיאר לא בסמוך לתיאור הר ציון, אלא פסקאות רבות לאחר מכן, ובין תיאור אתרי הר ציון לתיאור בית כייפא ושכונת היהודים תיאר עשרות אתרים נוספים.<sup>43</sup> הוא ביקר באתרים שונים לעתים קרובות, ולא נהג לשנות בתיאורו את הטופוגרפיה של המקום. במקום שיש ירידה תיאר ירידה, ובמקום שאין, לא עשה זאת. בוודאי לא ניתן לבסס על פרשנות כזאת, שבכירור ובמוצהר איננה הבנת הדברים כפשוטם, תאוריה שלמה על קיומה של שכונה במקום מסוים.

מכל האמור נראה שאין בידינו לזהות בוודאות את מקום השכונה היהודית על פי יעקב מוורונה. קרוב לוודאי שהיא לא הייתה על הר ציון, שכן מקום זה היה נטוע כרמים וזרוע טרשים; היא כנראה לא הייתה גם מול הפינה הדרומית-מערבית של העיר העתיקה, שכן מקום זה איננו בירידה מחדר הסעודה האחרונה בדרך לכנסיית הקבר. אי אפשר להסתמך על מיקומה של השכונה בסמוך לבית כייפא, שכן בית זה זוהה במספר מקומות. לאור הנתונים הטופוגרפיים המובאים בתיאורו של יעקב מוורונה המקום הסביר ביותר לזיהוי שכונת היהודים בתיאור זה, אף כי הדבר אינו ניתן להוכחה מעבר לספק, הוא אזור הרובע היהודי בן ימינו או בסביבתו, ולו משום שאם לא כן, אזי יש להציע אתר נוסף לרובע היהודי במהלך המאה הארבע-עשרה, פרט לזה הידוע ולהר ציון, שכבר הוצע, ושעליו נסב כאן הדיון. אפשר שיעקב מוורונה תיאר את בית כייפא במזרח הרובע הארמני, אך גם במקרה זה האזור המיושב הידוע הקרוב ביותר בעת ההיא, היה הרובע היהודי באתרו הנוכחי. בכל אופן נראה כי אין מקום לטענה שהוא תיאר רובע יהודי על הר ציון.

41 ריינר (לעיל, הערה 1), עמ' 281.

42 שם, עמ' 279-280.

43 רייכט (לעיל, הערה 22), עמ' 197-206.

לכסוף, יעקב מוורונה הוא המקור היחיד שלכאורה ניתן לייחס לו תיאור של שכונה יהודית על הר ציון במאה הארבע-עשרה. פרשת המאבק בין יהודי ירושלים לבין הפרנציסקנים במאה החמש-עשרה התרחשה אמנם בהר ציון,<sup>44</sup> אולם במקרה זה אין חולקים על כך שבעת ההיא לא הייתה במקום שכונה יהודית.

ריינר הביא ראיה לדבריו על הזיקה בין קברי בית דוד לבין 'אוהל דוד' מתיאורו של פליקס פברי משנת 1483. פברי תיאר את 'אוהל דוד' ואת קברי בית דוד בפירוט ובנפרד. הוא כתב כי לא נכנס לקברי בית דוד משום שבימיו היה המקום מסגוד, אולם מדבריו על האתר ברור שמדובר במבנה שעמד על תלו.<sup>45</sup> בהמשך דבריו הוא תיאר את 'אוהל דוד' כמקום שבו שכן ארון הברית לפני שהוקם המקדש. אתר זה היה בכורוס (chorus) של כנסייה, כלומר, לדברי ריינר, באפסיס המרכזי של הכנסייה הפרנציסקנית, והוא היה הרוס.<sup>46</sup> ברור שטענת ריינר ש'אוהל דוד' וקבר דוד חד הם אינה יכולה לדור בכפיפה אחת עם הטענה שאלו שני מבנים שונים. מעט מאוד ידוע על כנסיית ציון הצלבנית ועל היחס שבינה לבין ממשיתכתה הפרנציסקנית. עם זאת מקובל שהכנסייה המאוחרת הייתה מצומצמת בשטחה באופן יחסי. עד כה לא קמו עוררים על דעתו של אינ'ן מלכיר דה ווגיא שהכנסייה המאוחרת הייתה רק בחלק הדרומי של המבנה הצלבני.<sup>47</sup> לפיכך בין אם התכוון פברי לאפסיס של הכנסייה הצלבנית, ובין אם התכוון לאפסיס של כנסייה חרבה אחרת מבין הכנסיות הרבות ששרידיהן היו על הר ציון, הוא לא התכוון לכניין קבר דוד. ברור אפוא כי הן מהמקורות היהודיים והן מהמקורות הנוצריים עולה שבמאה החמש-עשרה היו קברי בית דוד ו'אוהל דוד' שני אתרים שונים. ריינר לא הבחין בעניין זה, לדעתי בצדק, בין המאה החמש-עשרה לבין המאה הארבע-עשרה. על כן עוד לא יוכח אחרת יש לקבוע שקברי בית דוד ו'אוהל דוד' לא זוהו במהלך התקופה הנדונה באותו האתר, ואין לקבל את דעתו של ריינר שחדר הסעודה האחרונה ו'היכל/אוהל דוד' היו נקודת מוצא משותפת לתיאוריהם של אשתורי הפרחי ושל יעקב מוורונה; היו אלה שני אתרים, אמנם קרובים זה לזה, אולם לא זהים.

ריינר דן גם בשאלה מדוע נמנעו יהודים מלתאר את היכל דוד מימי אשתורי הפרחי עד שהוזכר על ידי פברי. לדבריו אין הדבר מלמד על היעלמות המסורת אלא על מקריות המקורות.<sup>48</sup> ראוי אפוא להדגיש שהמקורות היהודיים מסוף המאה השלוש-עשרה ומתחילת המאה הארבע-עשרה על אודות היכל דוד קודמים להקמת המנזר הפרנציסקני על הר ציון, ואילו דבריו של פברי נכתבו לאחר הריסתו. החל מהקמת מנזר זה, ברבע השני של המאה הארבע-עשרה, ועד החרבתו, באמצע המאה

44 ריינר (לעיל, הערה 1), עמ' 297-320; ד' יעקבי, 'הפרנציסקאנים, היהודים ובעיית הר-ציון במאה הט"ו – עיון מחודש', קתדרה, 39 (ניסן תשמ"ו), עמ' 51-70; י' פראוור, 'מנזר הפרנציסקאנים ב"הר ציון" ויהודי ירושלים במאה הט"ו', ידיעות, יד (תש"ח-תש"ט), עמ' 15-24.

C.D. Hassler (ed.), *Fratris Felicis Fabri Evagatorium in Terrae Sanctae, Arabiae et Aegypti Peregrinationem*, I, 45 Stuttgart 1843, pp. 251-252

שם, עמ' 254-255.

46 E.M. de Vogüé, *Les églises de la Terre Sainte*, Paris 1860, pp. 328-329. לאחרונה פרסם פרינגל ניתוח מקיף ומעמיק על אודות הכנסייה שבהר ציון. בדיקת דבריו מלמדת שאין הוא חולק על המקובל זה כ-150 שנים. ראו:

D. Pringle, *The Churches of the Crusader Kingdom of Jerusalem*, III, Cambridge 2007, pp. 275-285

ריינר (לעיל, הערה 1), עמ' 319.



החמש-עשרה, לא הייתה ליהודים גישה למקום, בין אם זוהי 'היכל דוד' באתר קבר דוד, שניצב על תלו במשך כל התקופה, ובין אם הוא באפסיס המרכזי של הכנסייה. כלום עולה על הדעת שליהודים היה אתר קדוש באפסיס המרכזי של כנסיית מנזר פרנציסקני שנבנה באישור הסלטאן. יתר על כן, מתעודה שפרסם אגוסטין ארסה עולה שלא זו בלבד שלא הייתה להם זכות תפילה במקום, אלא שאפילו נאסר עליהם לעבור דרך המנזר או בסמוך לו.<sup>49</sup> לפיכך רק סילוק הנזירים מהמקום אפשר ליהודים לחזור ולהתפלל בו.

## מקורות מוסלמיים

עד לאחרונה המקור המוסלמי העיקרי על אודות בית הכנסת בירושלים היה ספרו של אבן עוביה, וקטעים ממנו תורגמו וצוטטו בהרחבה בידי גויטיין. אבן עוביה לא בא לספר את קורות בית הכנסת (או בתי הכנסת) של ירושלים הממלוכית, אלא ביקש להסביר מדוע צדק בפסיקתו שבית הכנסת היה 'חדש' בשנת 1474, ואיזו תקלה יצאה מתחת ידי אלה ששינו את פסק דינו. לזו דבריו הוא שכשבעים-שמונים שנים קודם זמנו, במעמד קהל גדול של מוסלמים בחצר מסגד אלאקצא (!), רכשו היהודים אורווה ובנו במקומה בית כנסת.<sup>50</sup>

מקורות מוסלמיים נוספים מצויים בידינו מאוסף תעודות הר הבית. בתעודה משנת 1394, תעודה 337 מאוסף הר הבית, מסופר על אישה מוסלמית בשם קטלומלכ אשר התגוררה בבית חדר אלרומי שבשכונת היהודים (חארת אליהוד) והקדישה למסגד שברובע היהודים.<sup>51</sup> בשתי תעודות אחרות מאותה שנה מוזכרים נוצרים אשר נטו למות, ושהתגוררו ברובע ציון (חארת צהיון).<sup>52</sup> אחת מהן נערכה בבית שהיה סמוך לזאוויה, מן הסתם אתר מוסלמי, והאחרת נכתבה בדאר אלנקף שבשכונה, וניתן להניח שהיה זה גם כן מוסד מוסלמי. בסוף המאה החמש-עשרה תיאר השופט הירושלמי הנודע מג'יר א-דין את הרובע היהודי בן ימינו בשם חארת אליהוד.<sup>53</sup> אמנם אין זה מן הנמנע שהשם נרד בעקבות התושבים ממקום למקום, אולם מאחר שהשם היה קיים כבר במאה הארבע-עשרה, ומאחר שברובע זה היה מסגד, ממש כמו שהיה ברובע היהודי בן ימינו כבר במאה החמש-עשרה, מסתבר שמדובר באתר אחד ולא בשניים.

על פי אבן עוביה, שטורת הרכישה של בית הכנסת היו לדברי היהודים בידי ראשי קהילת מצרים.<sup>54</sup> הוא טען גם שבעבר היה בית כנסת מחוץ לעיר, ושהיהודים רכשו את בית הכנסת במקומו החדש מפחד הברדווים שסבבו מחוץ לעיר,<sup>55</sup> ולפיכך זהו בית כנסת 'חדש' ואין לו זכות קיום מבחינת ההלכה

49 א' ארסה, 'הגבלות על חופש תנועתם של יהודי ירושלים בשלהי ימי הממלוכים ובראשית התקופה העות'מאנית', ב"ז קדר (עורך), פרקים בתולדות ירושלים בימי הביניים, ירושלים תשל"ט, עמ' 211-213.

50 גויטיין (לעיל, הערה 2), עמ' 30.

51 ליטל (לעיל, הערה 6), עמ' 192.

D.P. Little, *A Catalogue of the Islamic Documents from al-Haram Aš-Šarīf in Jerusalem*, Beirut 1984, no. 521, p. 135; no. 550, p. 141

53 מג'יר א-דין, אלאנס אלג'ליל בתאריח' אלקרס ואלחליל, ב, נג' 1968, עמ' 52.

54 גויטיין (לעיל, הערה 2), עמ' 31.

55 שם, עמ' 31.

האסלאמית. בהתחשב במכלול דבריו, ברור שמה שציטט לכאורה מפי היהודים לא נועד אלא לאשר את פסק דינו; הדברים היו בהכרח חלקיים, וסביר שגם סולפו. ראוי היה למצוא ראייה טובה מכך לתולדות בית הכנסת בירושלים. דברים מעין אלה יכולים לבוא בחשבון אך ורק כתנא דמסייע, ובמקרה שלפנינו, אין להם שום תימוכין. את דבריו של אבן עוביה יש להבין בהקשר שבו נכתבו: הוא ביקש להרוס את בניין בית הכנסת, ולכן הביא דברים מקוטעים, וכנראה גם לא מעט בדיות. אם אכן היה הדין עמו, קשה לראות כיצד ניתן היה להפוך את גזר דינו, כפי שאכן קרה.

כדי לאשש או לסתור את המידע שהביא אבן עוביה ראוי להידרש למקורות מוסלמיים נוספים. בראש ובראשונה יש לדון בשימוש בשם הארת אליהוד כבר בשנת 1394, בתעודה 337 מאוסף הר הבית. האם מדובר בתעודה זו בנכס שהיה על הר ציון או ברובע היהודי בן ימינו או שמא באתר אחר שלא הוצע עד עתה על ידי חוקרים? פשוטם של דברים הוא שאין הכוונה להר ציון. בתעודות אחרות נקראה השכונה שהייתה על הר ציון בסוף המאה הארבע-עשרה הארת צהיון, ותושביה היו ככל הנראה נוצרים ומוסלמים. במקורות יש עדות ליהודי אחד שהתגורר בשכונה זו, אולם בוודאי אין בנתון זה כדי להפוך את השכונה כולה, או אפילו את רובה, ליהודית.<sup>56</sup> מכל מקום אם היה רובע היהודים על הר ציון, הייתה זו השכונה השנייה על ההר, דבר שאין לו זכר במקורות.

הטענה שהיהודים נכנסו לעיר מפחד הברווים נראית תלושה מהמציאות, שכן ירושלים לא הייתה מוקפת חומה בשנת 1400. בין הר ציון לבית כנסת הרמב"ן השתרע ככל הנראה שטח שלא היה בנוי, והוא כלל את האזור שמצפון ומצפון-מזרח לקבר דוד, את חלקו הדרומי של הרובע הארמני, את אזור מגרש החניה של הרובע היהודי בימינו וכן את אזור בתי הכנסת הספרדיים, שנבנו מאוחר יותר. כדי להדגיש עד כמה טענתו של אבן עוביה חסרת שחר, די להביא את דבריו של ר' עובדיה מברטינורו, שכתב בשנת רמ"ח (1488): 'ירושלים חרבה ושוממה, ואין צריך לומר שאין לה חומה סביב'.<sup>57</sup> לא ברור אפוא כיצד היטיב לכאורה המעבר מהר ציון לרובע היהודי את מצבם הביטחוני של יהודי העיר. זאת ועוד, על פי התעודות מסוף המאה הארבע-עשרה על אודות רובע ציון לא היה זה אזור שתושביו נטשו אותו בבהלה. היה זה עוד רובע מרובעי ירושלים, ולא נראה שהמצב הביטחוני בו היה שונה מאשר בשאר העיר. סביר מאוד שלרובע זה התכוון הנזיר סוזימה כשתיאר אזור מיושב במוסלמים באזור הר ציון עוד בשנת 1420.<sup>58</sup> התושבים המוסלמים של הר ציון, שהיו להם מן הסתם אפשרויות מילוט טובות יותר מאשר ליהודים, שבנו את שכונתם בפאתי העיר, כנראה לא נמלטו ממנו. אם כן מדוע להניח שהיהודים עשו זאת?

ברצוני להציע שהמסגד הנזכר בתעודה 337 הוא המסגד הקיים עד היום סמוך לבית כנסת הרמב"ן שברובע היהודי. זה המסגד היחיד הידוע בתחומי הרובע היהודי, כך שקיימת סבירות לא מעטה שאכן בו מדובר. מג'יר א-דין כתב שהמינרט (מגדל המאד'ין) של המסגד החדש לאחר שנת

56 H. Lutfi, *Al-Quds al-Mamlukiyya*, Berlin 1985, pp. 247–248

57 מ"ע הרטום וא' דוד, מאיטליה לירושלים: איגרותיו של ר' עובדיה מברטנורא מארץ-ישראל, רמת-גן תשנ"ז, עמ' 64.

58 רבא (לעיל, הערה 34), עמ' 102.

1397 על ידי אנשים שהתאגדו לצורך זה, ושהקדישו לכך הקדש.<sup>59</sup> ההקדש נועד כנראה לממן את שכרו של המאד'ן. תיאור זה מתאים מאוד לאמור בתעודה 337, ולא מן הנמנע שנכסיה של

המוסלמית המוזכרת בתעודה זו משנת 1394 היו חלק מההון ששימש לשיפוץ המינרט או לתשלום למאד'ן. ר' עובדיה מברטינורו סיפר שבעקבות סכסוך שנתגלע בקהילה היהודית התאסלם פלוני, ואמו הקדישה את ביתה, שהיה סמוך לבית הכנסת, למסגר.<sup>60</sup> ר' עובדיה לא מסר מתי אירע מעשה זה, ולכן באופן תאורטי הוא יכול היה להתרחש בכל עת מאז שחזרו היהודים לשבת בירושלים ועד סמוך לשנת 1473 – בשנה זו כבר היה מסגר בשכנות לבית הכנסת.<sup>61</sup> דברי ר' עובדיה מעידים אפוא רק על התרחשות האירוע, ואילו בדבריו של מג'יר א־דין צוינה השנה המאוחרת ביותר שבה יכול היה המסגר להיבנות. מאחר שבשנת 1397 חודש המינרט של המסגר, הוא כנראה היה קיים עוד קודם לכן. המסגר היה מן הסתם קדום יותר, ובית הכנסת קדם לו, הן על פי עדות ר' עובדיה מברטינורו על נסיבות הפיכת המבנה למסגר, והן משום שאין להעלות על הדעת שהיה ניתן ליהודים היתר לבנות בית כנסת בסמיכות כה רבה למסגר. ודאי שאילו הייתה בניית בית הכנסת מזיקה למסגר, למשל בכך שחסמה את



המסגד הסמוך לבית כנסת החורבה, צולם לאחר מלחמת ששת הימים

(צילום: מיכאל פריד)

כניסתו, כפי שמתואר בחיבורו של אבן עובייה,<sup>62</sup> אין להניח שמאן דהוא היה מאשר את הבנייה. אם כן בית הכנסת עמד ברובע היהודי בן ימינו לפחות החל מהמחצית השנייה של המאה הארבע-עשרה.

תעודה נוספת שלא נשתמרה אולם זכרה מצוי בכתובים היא צו (חֶגְ'ה) שהוצא ב־25 במרס 1425, בימי הסלטאן ברסבאי, ושניתן בו אישור לעתיקותו של בית הכנסת. מהימנותו של צו זה אושררה בדיון משפטי בשנת 1540.<sup>63</sup> יש להניח שאישור על קדמות בית הכנסת מעיד שהוא היה קיים עשרות שנים רבות טרם הוצאת הצו, והדעת נותנת ששבעים או שמונים שנים הן פרק זמן סביר לכך. לשון אחרת, זהו פרק הזמן המינימלי שלאחריו לא ניתן להביא עדים שראו מצב שונה מזה שתואר בשטר. דומה שזו גם הסיבה שאבן עובייה נקב במספר שנים זה: ככל הנראה לא היה בשנת 1474 אף אחד מתושבי ירושלים שזכר את שהתרחש בשנת 1400 ויכול היה להעיד על כך כדי להפריך את טענותיו.

59 מג'יר א־דין (לעיל, הערה 53), עמ' 49-50; M.H. Burgoyne, *Mamluk Jerusalem*, [London] 1987, p. 513.

60 הרטום ודוד (לעיל, הערה 57), עמ' 68.

61 גויטיין (לעיל, הערה 2), עמ' 20.

שם.

63 א' כהן, יהודים בשלטון האסלאם: קהילת ירושלים בראשית התקופה העות'מאנית, ירושלים תשמ"ב, עמ' 88.

מסתבר אפוא כי השטר שהציגו יהודי ירושלים בשנת 1540 מעיד שבית הכנסת היה קיים כבר באמצע המאה הארבע-עשרה. מסקנה זו שומטת את הקרקע מתחת אחת הטענות המרכזיות של אבן עוביה. כאמור הוא טען שבית הכנסת הוקם במקומה של אורווה שנרכשה על ידי היהודים שבעים-שמונים שנים לפני הריסתו בשנת 1474. ברור ששמונים שנים קודם להריסה היה המסגד קיים במקום, ומן הסתם היה בית הכנסת ותיק יותר, לכל הפחות מאמצע המאה הארבע-עשרה. טענתו על עדותם של היהודים על אודות רכישת בית הכנסת בעת ההיא אינה נראית אמינה,<sup>64</sup> ולא לחינם לא היו בידי היהודים שטרות הרכישה, ולא היו העתקים של שטרות אלה בארכיון בית הדין. בקצרה, אבן עוביה שילב כנראה בסיפורו בדיות מבדיות שונות שכל מטרתן הייתה להצדיק את הריסת בית הכנסת. לא מן הנמנע שהיעדרם של שטרות רכישה היה סיבה לקבלת טענות היהודים בדבר עתיקותו של בית הכנסת. אם אכן זכו בו יהודי ירושלים והרמב"ן מן ההפקר בשנת 1267, ברור מדוע לא היו בידיהם שטרות כלשהם. עם זאת אולי היו בידיהם שטרות שהעידו על חזקתם במקום, כמו התעודה משנת 1425. מסתבר שהיעדר השטרות תומך בעקיפין במתואר באיגרת הרמב"ן, אף שהדברים אינם נעלים מספק.

מכל מקום ברור שליהודים שעתרו לבית הדין בקאהיר היו טענות מוצלחות יותר מאלה ששם בפיהם אבן עוביה, ואשר איששו למעשה את דברי מבקשי רעתם. ההלכה המוסלמית הייתה נר לרגליהם של שופטי בית המשפט בקאהיר ושל הסלטאן, והם התייחסו בחומרה ובחוסר סובלנות להפרות ההסדרים שנקבעו בתנאי עֶמֶר מצד בני החסות.<sup>65</sup> לפיכך אין להניח שיהודי ירושלים וקאהיר שבאו לשטוח לפנייהם את טענותיהם, ושמן הסתם הכירו את ההלכה האסלאמית ואת הלכי הרוח שרווחו בתקופתם, העלו טענות מגוחכות כמו אלה שייחס להם אבן עוביה.

## דיון

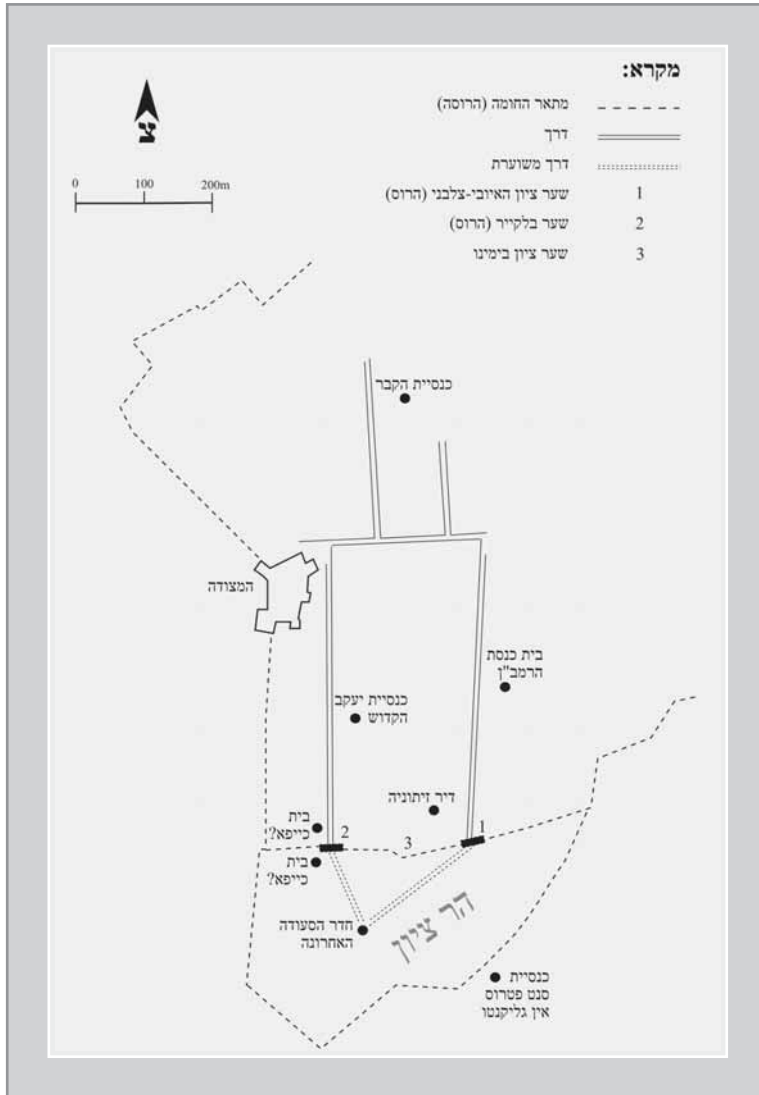
ריינר ביסס את דעתו שהשכונה היהודית הייתה במאה הארבע-עשרה על הר ציון על שני אדנים: האחד, קרבתה של השכונה היהודית לבית כייפא בחיבורו של יעקב מוורונה, והאחר, סמיכותם הרבה של שני אלה לחדר הסעודה האחרונה מחד גיסא והקרבה הרבה בין היכל דוד לבין השכונה היהודית ובית הכנסת בספר 'כפתור ופרח' מאידך גיסא. במידה מסוימת, אך פחותה מאשר שני אלה, נסמכה הצעתו על דבריו של אבן עוביה.

היכן היו השכונה ובית הכנסת שראה אשתורי הפרחי קשה לומר, אולם קל לקבוע היכן הם לא היו. ברור שאשתורי הפרחי לא תיאר שכונה יהודית במערב העיר העתיקה או בחלקו המערבי של הר ציון, שכן במצב זה השכונה הייתה אז בציון ולא בירושלים, ואם כן לא היה מקום לספק שמא היא

64 גויטיין (לעיל, הערה 2), עמ' 30.

65 M.R. Cohen, 'Jews in Mamluk Environment: The Crisis of 1442 (A Geniza Study)', BSOAS, 47 (1984), pp. 425-448; idem, 'What Was the Pact of 'Umar? A Literary-Historical Study', JSAI, 23 (1999), pp. 100-157, esp.

pp. 130-131



אתרים בהר ציון  
ובמערב העיר  
העתיקה במאה  
הארבע-עשרה

בירושלים. לו סבר אשתורי הפרחי שהשכונה בציון, לא היה צורך להוציא פרות כלל, שהרי הכול היה אז בציון. מתוך כך ברור שבדבריו על אודות רחוב שמצפון-מערב להיכל דוד תיאר את ההר ולא את השכונה היהודית, שהרי מקום זה 'אין ספק שהוא מציון', בעוד השכונה ובית הכנסת היו לפחות בספק בירושלים. דומה שדעתו של ריינר שהשכונה היהודית שתיאר אשתורי הפרחי הייתה על הר ציון אינה ניתנת להפרכה. אך בה בעת נראה שאין היא מוכחת יותר משמוכחת דעתו של לונץ שהשכונה שתיאר החכם בן המאה הארבע-עשרה זהה לרובע היהודי בן ימינו. על מנת להכריע בין שתי דעות אלה יש להזדקק לתיאורים נוספים בני הזמן וכן למידע הקיים על אודות הטופוגרפיה העירונית בת הזמן.



יש גם להסכים שאשתורי הפרחי ויעקב מוורונה ראו את אותה השכונה היהודית ולא שתי שכונות. אם כן אזור מגורי היהודים שעל אודותיו כתב יעקב מוורונה היה זהה לשכונה ולבית הכנסת שתיאר אשתורי הפרחי. בניתוח המפורט לעיל הסברתי מדוע אין זה סביר שיעקב מוורונה תיאר שכונה יהודית על הר ציון. אם אכן תיאר אשתורי הפרחי את אותה השכונה שתיאר מאוחר יותר יעקב מוורונה, סביר הרבה יותר להניח שהוא התכוון לאזור שבו נמצא כיום הרובע היהודי ולא להר ציון. המקורות המוסלמיים אינם תומכים די הצורך בדעתו של ריינר. יש לקבל בהסתייגות את הערותיו של אבן עוביה על כך שהיהודים ישבו תחילה מחוץ לעיר, ושבת הכנסת שלהם היה 'חדש' בשנת 1474. לדעתי המקורות המוסלמיים הנוספים שהוצגו לעיל מלמדים שקרוב לוודאי שבת הכנסת היה קדום מכפי שטען אבן עוביה, ושהרובע היהודי שכן באתרו הנוכחי כבר באמצע המאה הארבע-עשרה.

לאור כל זאת נראה שכפות המאזניים נוטות בכיורו לטובת דעתו של לונץ כי השכונה היהודית שעל אודותיה כתב אשתורי הפרחי הייתה באתר הרובע היהודי בן זמננו ולא על הר ציון.

## סיכום

על פי הצעתו של ריינר היו תולדות ההתיישבות היהודית בירושלים הממלוכית מרתקות ורבות תהפוכות. תחילה ישבו יהודים על הר ציון, ולאחר מכן, בצוק העתים, עברו אל פאתי העיר הבנויה, אל המקום שבו נמצא כיום בית כנסת הרמב"ן, ברובע היהודי בן ימינו. אירועים אלה התרחשו בתוך פרק זמן קצר יחסית של כ-120 שנים. זו דעה נועזת ומעוררת השראה, ועצם הדיון בה חשוב ומשמעותי. אין פלא שהיא שבתה את לבות החוקרים בתחום, והתקבלה ללא ויכוח של ממש, אך דומה שלא הוכחה כל צרכה.

לאור המקורות שהובאו לעיל ברור שהראיות שהוצגו על מנת להוכיח את עצם התרחשותו של מהלך זה קלושות מאוד. הן מבוססות רק על חלק מצומצם מתוך תיאורו של יעקב מוורונה, על הבנת דבריו הדו-משמעיים של אשתורי הפרחי באחד האופנים האפשריים, ועל קבלת דבריו של אבן עוביה משל נאמרו מפי הגבורה, ללא בדיקת הקשרם. למיטב הבנתי אין די בראיות אלה כדי לבסס את התרחשותו של מהלך כה מרחיק לכת – הקמת שכונה ונטישתה בצוק העתים. סביר הרבה יותר להניח שלא הייתה שכונה יהודית על הר ציון לאחר התקופה הצלבנית, וממילא היא מעולם לא עברה משם אל הרובע היהודי באתרו הנוכחי. שילוב הראיות מתעודות הר הבית עם דבריו של מג'יד א-דין על תאריך שיקום המינרט של מסגד הרובע היהודי והצו משנת 1425 מצביע בסבירות גבוהה שבת הכנסת המכונה כיום בית כנסת הרמב"ן היה קיים באתר זה כבר במחצית השנייה של המאה הארבע-עשרה לכל המאוחר. מאחר שקשה מאוד לקבל את הטענה שיעקב מוורונה תיאר שכונה יהודית על הר ציון, ושדברי אשתורי הפרחי ניתנים להסבר אחר המניח את הדעת, הרי אין שום סיבה להניח ששכונה יהודית מעין זו שתוארה בשנים האחרונות התקיימה על הר ציון מן המאה השלוש-עשרה עד החמש-עשרה. לפיכך יש לקבוע באופן נחרץ: עד שלא ימצאו ראיות טובות מאלה

שהוצגו עד עתה, ההצעה שהייתה שכונה יהודית על הר ציון במאה השלוש־עשרה והארבע־עשרה אינה מוכחת.

בעקבות כל זאת דומה שראוי להחזיר עטרה ליושנה: בית הכנסת של קהילת ירושלים בתקופה הממלוכית ניצב ברובע היהודי בן זמננו, ויהודי ירושלים התגוררו באזור זה כנראה משנת 1267 עד מלחמת השחרור. למסורת הקושרת בית כנסת זה לרמב"ן יש להתייחס בהתאם לטבעה: זו מסורת שהייתה יקרה ללכותיהם של תושבי ירושלים היהודים, ולפיכך יש לכבדה, אולם אין בידינו עד כה ראיה מכרעת לאמתותה. בכל זאת הדברים לעיל מצביעים על כך שמסורת זו איננה מופרכת. אמנם במצב המחקר כיום אין באפשרותנו לגשר על פער של כשמונים עד מאה שנים בין ביקור הרמב"ן בירושלים וייסוד בית כנסת בימיו לבין העדות המשתמעת המוקדמת ביותר לקיומו של בית כנסת הרמב"ן שברובע היהודי. עם זאת מכיוון שאין כרגע בנמצא הצעה אחרת, קיימת סבירות רבה שהשלב הראשון של בית הכנסת שברובע היהודי אכן הוקם בידי הרמב"ן או ביזמתו.